

Christendom, populisme en xenofobie

Lezing voor Forum 'Christendom en xenofobie', 30 november Amsterdam

Geachte aanwezigen,

Laat ik, om te beginnen, een misverstand proberen recht te zetten. Het uitgangspunt voor deze dag werd me toegestuurd in een *position paper*, waarin staat: dat 'internationaal onder conservatief christendom nogal wat populisme, inzonderheid xenofobie voorkomt'. En de aankondiging voor deze dag zei ook al zoiets: 'De huidige tijd kent een grote opkomst van populistische en nationalistische stromingen. Het lijkt er op dat dit gedachtegoed een rijke voedingsbodem vindt onder christelijk conservatieve kringen in alle kerken'.

Ik denk eerlijk gezegd dat we dit moeten nuanceren. In de Verenigde Staten zien we wel dat steun voor Trump hoger is onder conservatieve protestanten (*evangelicals*) dan onder andere religieuze groepen (rond de 75%), en dat de steun onder actieve kerkgangers bij de *evangelicals* nog net weer wat hoger is dan onder hen die minder vaak naar de kerk gaan. Bij Amerikaanse katholieken zie je min of meer hetzelfde patroon, op een wat lager niveau, ca. 60% (Pew 18-3-2019).¹ Dat betekent niet dat ze geen kritiek hebben op zijn morele leven, maar grosso modo vinden ze zijn beleid wel akkoord. Maar Amerika heeft een tweepartijensysteem, en dat maakt de vergelijking altijd een beetje moeilijk. Als Nederlandse christenen alleen maar de keus hadden uit, zeg, Thierry Baudet of Pia Dijkstra, dan zouden velen het ook best lastig vinden om hun keus te bepalen. In een polariserend systeem worden kiezers vanzelf in de hoeken gedreven. Ik zou zelf bijvoorbeeld ook niet graag kiezen tussen Boris Johnson en Jeremy Corbyn.

In continentaal Europa, waar vooral meerpartijensystemen zijn, ligt de situatie anders. Maurice de Hond liet bijvoorbeeld na de Kamerverkiezingen in 2017 zien dat regelmatige kerkgang een goede voorspeller is of christenen op PVV stemmen. Van de mensen die nooit naar de kerk gaan, tot en met de groep die een paar keer per jaar gaat, stemde rond de 15% PVV. Dat is iets boven het landelijk gemiddelde van 13%. Maar van de mensen die vaker dan een paar keer per jaar een kerk van binnen zien, stemde maar 8% PVV: ruim *onder* het landelijk gemiddelde dus. Tegelijk zien we dat 70% van die regelmatige kerkgangers in 2017 stemde op CDA,

---

¹ <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/03/18/evangelical-approval-of-trump-remains-high-but-other-religious-groups-are-less-supportive/>

ChristenUnie of SGP. Forum voor Democratie kwam in dat onderzoek nog niet afzonderlijk voor (ze hadden ook maar twee zetels), maar uit de laatste Statenverkiezingen – waar FvD aanvankelijk de grootste werd – bleek ook niet dat veel kerkgangers een keus voor Forum hadden gemaakt. Het NRC had wel een groot interview met drie christelijke Forumstemmers (waarvan er een achteraf een SGP'er bleek), maar dat was een typisch geval van 'man bijt hond'. Immers, zowel SGP als CU lijken niet erg veel geleden te hebben onder de opkomst van Forum. De CU haalde zelfs meer stemmen binnen dan bij vorige verkiezingen. Die Forumkiezers kwamen, met andere woorden, vooral bij PVV (30%) en bij VVD (16%) en CDA (10%) vandaan (Ipsos 2019). Zelfs van D66 en PvdD kreeg de FvD heel wat meer stemmen dan van de (toch heel rechtse) SGP.

In Duitsland zien we hetzelfde patroon: regelmatige kerkgangers zijn van alle burgers zo'n beetje het minst bevattelijk voor populistische partijen. In Beieren verloor de christendemocratische CSU weliswaar veel bij de laatste verkiezingen, maar nader onderzoek liet zien dat de meeste van die vertrekkers terecht kwamen bij de Groenen en niet bij de rechtspopulistische AfD. Karl Arzheimer en Elisabeth Carter concludeerden al in 2009 dat hoe religieuzer christenen zijn, hoe minder vatbaar ze zijn voor populistische partijen.² De laatste jaren lijkt dat dus niet erg veranderd te zijn. Tobias R  ther schreef in de *Frankfurter Allgemeine* dat dit wellicht komt doordat de grote kerken in Duitsland een ferm standpunt innemen tegen populisme en vreemdelingenhaat, zodat actieve kerkgangers in feite een soort doorlopend 'vaccinatieprogramma' ondergaan tegen de aantrekkingskracht van dat soort denken.³ Een andere studie, van Weiqian Xia (Tilburg University) stelt dat de oorzaak van die verminderde aantrekkingskracht van rechtspopulisme ligt in de integratiekracht van religie, en zijn uitwerking vooral heeft op lager opgeleide kiezers.⁴ Anders gezegd: religieuze mensen met een lagere opleiding die anders hun verlangen naar gemeenschap en 'ergens bij horen' misschien zouden bevredigen door deel te nemen aan een populistische beweging, vinden die hier in de kerk.

Dus als we 'conservatief christendom' defini eren als 'orthodox christendom' of 'actieve christenen', dan klopt het volgens mij niet dat zulke christenen sterk aangetrokken worden door populisme en xenofobie. Integendeel zelfs, ze zijn er juist *minder* gevoelig voor dan andere

---

² <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01402380903065058>

³ <https://www.faz.net/social-media/instagram/andreas-puettmann-ueber-katholiken-gegen-populismus-15678858.html?premium>

⁴ <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=144492>

burgers. Voor zover mensen die zich 'christen' noemen op zulke partijen stemmen, zijn dat veel vaker zogeheten 'randkerkelijken', mensen met een kerkelijk verleden, of zogeheten 'cultuurchristenen'. Je zou kunnen zeggen: de opkomst van populistische partijen is mede een gevolg van de snelle secularisatie van de laatste decennia. Geert Wilders kreeg z'n eerste sterke groei uit post-katholiek Limburg, en Baudet noemt zich weliswaar 'cultuurchristen', maar hij gelooft er verder niets van en komt ook niet in de kerk. Het is misschien een gevolg van wat Pim Fortuijn ooit de 'verweesde samenleving' noemde: groepen mensen die op zoek zijn naar betekenis, naar autoriteit en duidelijkheid die ze niet meer vonden in de kerk. In die zin is dat cultuurchristelijke populisme niets meer of minder dan een secularisatieverschijnsel. Ik vermoed eigenlijk dat het in Oost-Europa niet veel anders is: weliswaar zijn daar de lidmaatschapscijfers vaak veel hoger, maar de regelmatige kerkgang ligt ook daar niet heel hoog. Na de val van het communisme en de daaropvolgende teleurstelling van het kapitalisme bij groepen van de bevolking zijn velen daar ontvankelijk geworden voor een beroep op traditie en etniciteit, en dat wordt vaak symbolisch opgeluisterd met crucifixen, kerken en kruisvaarderssymboliek.

Nu kun je natuurlijk zeggen: ja, maar actieve kerkgangers of 'orthodoxe' christenen zijn niet per se 'conservatieve' christenen. En daar zou ik het ook mee eens zijn. Onderzoek na onderzoek laat zien dat actieve kerkgangers vaker actief zijn in vrijwilligerswerk, meer vertrouwen hebben in instituties zoals de rechtspraak, journalistiek en politiek, meer geld geven aan goede doelen, en in het algemeen hoger scoren op 'pro-sociale waarden'. Ik moet erbij zeggen dat dit het sterkst geldt voor wat 'lichtere' protestanten, daarna voor protestanten in het algemeen en daarna voor katholieken. Natuurlijk kunnen zulke waarden ook prima door conservatieve mensen worden gedeeld, maar toch: denk aan de enorme steun in kerkgaand Nederland voor de Bethelkapel in Den Haag bij het verlenen van kerkasiel aan een Armeens gezin... Dat waren grotendeels behoorlijk orthodoxe christenen, maar conservatief kun je zo iets in het huidige klimaat niet echt noemen. In elk geval, ook dit soort onderzoek is geen aanwijzing dat actieve kerkleden en orthodoxe christenen heel vatbaar zijn voor vreemdelingenhaat, eigen volk eerst, en het constante ondermijnen van instituties dat je vindt bij populistische partijen.

Daar komt bij, in mijn ogen tenminste, dat 'orthodoxie' echt iets anders is dan 'conservatisme'. De theoloog Dietrich Bonhoeffer formuleerde dat in de jaren dertig heel treffend toen hij het had over het verschil tussen het Duitse cultuurprotestantisme en christendom. Bij de een ging het om 'christelijke cultuur', zei hij, en bij de ander om de levende Christus. 'Christelijke

cultuur' is een vrij statisch concept; meestal komt het erop neer dat je een bepaalde periode in de geschiedenis als het ideaal verklaart – zeg de jaren vijftig of de 19^e eeuw (waarbij je natuurlijk je ogen een beetje dichtknijpt voor de nare kanten van die periode). Of nog vaker komt het neer op een soort gedroomde essentie van de cultuur – traditionele gezinspatronen, geen moslims, overwegend blank, ietwat dorps – die dan 'christelijk' wordt genoemd, en die – dat vooral – bewaard, verdedigd of hersteld moet worden. Je ziet dat beeld van wat Timothy Snyder een 'politics of eternity' noemt in heel sterke mate uitgedragen worden door moderne populistten: er is een soort essentie van een vaderland en een moedergrond, en die moet verdedigd worden tegen 'linkse elites', 'globalisten' als Soros, en uiteraard tegen immigratie door buitenlandse horden. Dat die cultuur nooit echt heeft bestaan, is daarbij niet zo'n punt. Opnieuw kun je hier spreken van de secularisatie van religieuze idealen. Het koninkrijk van God dat uit de toekomst naar ons toekomt (en daarmee principieel oncontroleerbaar is voor ons) wordt omgetoverd tot een politiek ideaal: een verborgen koninkrijk dat diep in onze cultuur sluimert en erop wacht wakker gekust te worden door de ridders op het witte paard: de Orbáns, Salvini, Baudets van onze wereld. In die zin is modern populisme niets anders dan een nieuwe variant van de politieke religies van de jaren dertig (communisme en fascisme): de toekomstverwachting van het christelijk geloof wordt veranderd in een politiek ideaal dat gerealiseerd kan worden met politieke middelen. En het laatste oordeel dat alleen aan God is wordt omgetoverd in een constante stroom van oordelen die via twitter en andere sociale media wordt rondgepompt door politici, en zich richt tegen elites en buitenlanders.

Bepaalde conservatieve christenen kunnen vatbaar zijn voor dit denken, omdat het op sommige punten hun zorgen raakt. De droom van een zuiver koninkrijk dat aan de grenzen wordt verdedigd tegen duivelse machten, raakt aan hun vrees voor de islam, het raakt aan hun liefde voor de staat Israël, het raakt aan hun weerzin tegen linkse elites die al decennia drammen over abortus en euthanasie. Kortom, het speelt in op hun idee dat er een eeuwige strijd gaande is tussen goed en kwaad, tussen God en Satan, en dat er te midden van die strijd een veilige plek moet zijn. Die veilige plek is de christelijke cultuur: de natiestaat van blanke christelijke mensen, waar 'kerstfeest' nog gewoon kerstfeest heet, en waar zwarte piet nog gewoon zwart is.

Maar, zegt Bonhoeffer, dat hele idee van cultuurchristendom heeft weinig te maken met christelijke orthodoxie. De christelijke orthodoxie zoekt haar veiligheid niet in een christelijke cultuur, maar bij de levende Christus. En de levende Christus is nu juist degene die onze idealen

en verwachtingen be vraagt en bekritiseert, ze uitdaagt en verder brengt, en onszelf ook steeds verrast. Ik bedoel niet dat je dan vanzelf ‘progressief’ wordt, wat dat ook moge zijn. Ik bedoel dat begrippen als ‘conservatief’ en ‘progressief’ niet zoveel te betekenen hebben voor christenen die de levende Christus aanbidden en van hem leren. Zij zijn primair pelgrims, die – om met Augustinus te spreken – in deze wereld proberen een zo vreedzaam en rechtvaardig mogelijk huis te maken samen met ongelovigen – maar die tegelijk beseffen dat deze wereld in afwachting is van het koninkrijk van God dat al een beetje zichtbaar en tastbaar is geworden in Jezus Christus op aarde. Een orthodoxe christen relateert naar mijn besef dan ook begrippen als ‘conservatief’ en ‘progressief’. De waarden van het koninkrijk van God gaan dwars door dat soort begrippen heen. De eerste christenen waren bijvoorbeeld fel gekant tegen gladiatorenspelen en ze behandelden slaven en vrouwen als gelijkwaardig. Je zou dat progressief kunnen noemen. Maar ze waren al even fel gekant tegen abortus en vrije seks; dat zou je prima conservatief kunnen noemen. Maar in feite zijn dat categorieën waarin christelijke orthodoxie niet past. De stad van God, om met Augustinus te spreken, is de gemeenschap – de cultuur, zo u wilt – waar het draait om God liefhebben boven alles en de naaste als onszelf. Nogmaals, dat moet je niet politiseren of cultuurchristelijk maken. Orthodoxie is nu juist een beweging binnen de aardse stad, binnen het koninkrijk der Nederlanden. Zij is erop gebrand dit koninkrijk der Nederlanden goed te onderscheiden van het koninkrijk van God, juist om hier en nu niet het laatste oordeel te vellen en geen absolute veiligheid te verwachten.

Dat kan in de praktijk nog een heleboel betekenen. Orthodoxe christenen kunnen wat mij betreft een streng of juist een mild immigratiebeleid voorstaan. Zij kunnen een groeiende bevolking prima vinden of juist heel vervelend. Ze kunnen meer van boeren houden dan van natuurbeschermers. Kortom, ze kunnen conservatiever of progressiever zijn, en dat kan per dossier ook nog weer verschillen. Maar orthodoxe christenen verwachten hun heil en geborgenheid niet van politiek of van de natiestaat. En zij weigeren zich door volksmenners te laten opzetten tegen medeburgers met andere politieke opvattingen. Immers, wat heeft het voor zin de wereld te winnen als je je ziel verliest? Wat heeft het voor zin om politiek te bedrijven op zo’n manier dat je de naastenliefde vergeet – inclusief de liefde voor vijanden?

Politiek is voor orthodoxe christenen een belangrijke bijzaak, niet meer en niet minder. En als het gaat om immigratie zullen ze niet de vreemdeling of de migrant *als groep* wegzetten als crimineel of als bedreiging, zoals een Baudet voortdurend doet. Ook als je strenge asielcriteria hebt, zul je John uit Nigeria aan dezelfde criteria onderwerpen als John uit Canada. En het kan

ook prima betekenen dat je tot de conclusie komt dat John uit Nigeria hier beter past dan John uit Canada. Ook orthodoxe christenen zullen vinden dat sommige waarden hier niet passen en dat die bedreigend zijn. Maar zij zullen niet op voorhand zeggen dat mensen uit bepaalde landen of met een bepaalde afkomst hier niet passen. Je naaste liefhebben als jezelf betekent dat je hem of haar behandelt zoals je zelf behandeld wilt worden.

Dus met xenofobie ben ik snel klaar. Ik zie werkelijk niet hoe een christen met goed fatsoen vreemdelingen kan vrezen of haten, omdat zij vreemdelingen zijn. Dat staat haaks op alles wat de Bijbel leert, wat Christus ons voorleefde, en wat de apostelen ons schetsen van het toekomstige koninkrijk. Maar hoe zit het met populisme? Ben je daar ook zo snel mee klaar?

Misschien is het dan goed, en eigenlijk nu ook wel eens tijd, dat ik een definitie geef van populisme. Ik sluit me hier aan bij Cas Mudde, die wereldwijd als expert wordt gezien als het gaat om populistische bewegingen. De kern van het populisme is dat 'het volk' tegenover 'de elite' staat. Daarbij is het volk altijd goed en het heeft altijd gelijk. Het volk is ook homogeen; het spreekt met één stem. De populist is de politicus die opkomt voor dat volk; hij zegt namens dat volk te spreken. 'De mensen in dit land hebben er genoeg van!', 'Nederlanders willen af van dat klimaatbeleid!' – dat soort dingen. Wie daarbij in de weg staat, is 'de elite'. Denk aan het partijkartel, de regentenkaste, het patriarchaat, de grootindustriëlen. Populisme kan rechts of links zijn. Rechtse populistten definiëren het volk vaak langs culturele weg (een volk dat één taal spreekt, één geschiedenis deelt, één godsdienst heeft, of in elk geval dezelfde waarden, en dat – iets verder weg – bij voorkeur ook dezelfde huidskleur heeft). De elite is dan vaak de culturele elite: de mensen die het volk in de weg staan om zichzelf te realiseren. Linkse populistten hebben het wat minder vaak over 'het volk', maar ook zij spreken vaak namens een klasse of groep die als homogeen wordt voorgesteld: arbeiders of in het algemeen mensen die onderdrukt worden (vrouwen, immigranten, laagopgeleiden, bijstandstrekkers). En de elite is dan vaak de economische elite.

Het volk tegenover de elite dus. Een recent grootschalig onderzoek in 31 Europese landen laat zien dat populisme in Europa groeit, zowel op rechts (vooral door de vluchtelingencrisis) als op links (vooral door de economische crisis). Rechts is wel groter, altijd geweest ook. Als je

momenteel in Europa kijkt, zie je dat ruim 25% van de Europeanen populistisch stemt: pakweg 15% uiterst rechts, ongeveer 10% uiterst links, en nog zo'n 10% is moeilijk in te delen.⁵

Wat betekent dit nu voor christenen? Ik wil een paar dingen noemen, bij wijze van losse gedachten, min of meer als piketpaaltjes. Een aantal theologische ideeën over 'volk', niet bedoeld om te doen alsof Europese volken christelijke volken zijn, maar wel om te laten zien wat christelijke gedachten kunnen zijn als bijdrage aan ons project van Europese en Nederlandse identiteit. Zie dit ook als stellingen of gedachten waarover we straks misschien verder kunnen discussiëren.⁶ Hier komen ze:

1. Voor christenen is, denk ik, het spreken over een 'volk' niet meteen verdacht. Integendeel, in de Bijbel kom je vaak genoeg tegen dat gelovigen het 'volk van God' worden genoemd. Ook lijkt de anti-elitaire toon van populistische partijen me niet per definitie verkeerd. Ook hier weer geldt dat de Bijbel vol staat met profetische kritieken op de zittende macht, en soms zelfs ronduit cynische beschouwingen over de elites. Zie bijvoorbeeld boeken als Jesaja en Hosea. Ik kan me wel een populistische beweging voorstellen die begint in een scherpe profetische kritiek op misstanden in de samenleving (onverschilligheid tegenover het verlies van sociale cohesie in volksbuurten, verlies van inkomenszekerheid bij de middenklasse, onrechtvaardig asielbeleid, falen van het klimaatbeleid – ik noem maar wat dingen). Zo'n beweging zou scherp en polariserend mensen kunnen mobiliseren om in verzet te komen tegen de zittende klasse die onder het mom van gematigdheid en stabiliteit in feite te weinig doet om schreeuwend onrecht te bestrijden. Je zou dit 'profetisch populisme' kunnen noemen.
2. Verder lijkt het me ook belangrijk om te benadrukken dat het christendom zelf populistische trekken heeft, in de zin dat het uitgaat van een volk van God dat door God geschikt is gemaakt om zichzelf te regeren. Een volk dat onmiddellijke toegang heeft tot God, zonder tussenkomst van elites van priesters en predikanten. Een volk dat van gaven is voorzien door de Geest om de missie van God uit te voeren. Een volk dat haar eigen leiders mag kiezen en ter verantwoording houden. Er is naar mijn idee dus niets intrinsiek mis met een beroep op 'het volk', zolang dit maar gebeurt op de manier die

---

⁵ <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/nov/20/revealed-one-in-four-europeans-vote-populist>

⁶ Ik sluit hier nauw aan bij Luke Bretherton, *Christ and the Common Life: Political Theology and the Case for Democracy*, Eerdmans: Grand Rapids 2019, 400vv.

we in de Bijbel vinden, en juist op de toonhoogte van de Geest: een volk dat is samengesteld uit mensen van alle talen en volken, een volk waar juist de kinderen en de ouden van dagen onverwachte wijsheid inbrengen, een volk waar iedereen – hoe onooglijk en gemarginaliseerd ook – door de Geest is uitgerust om het geheel te dienen. Een volk dus dat altijd en onvoorwaardelijk open is naar God en zijn toekomst.

3. Als ik in de Bijbel kijk naar wat een ‘volk’ is, zie je verder dat in het Oude Testament in elk geval grondgebied dan een belangrijke rol speelt. Daarnaast is de wet van groot belang. Het volk wordt hier gevormd door ergens geworteld te zijn (het land) en door aan elkaar en met God verbonden te zijn door het verbond (uitgedrukt in de Tora). Er is niets mis met zoeken naar een gevoel van eigenheid, van ergens thuishoren, van tevreden zien op de vrucht van je werk. Ik moet daar meteen bij zeggen dat het volk Israël verschilt van andere volken, in de zin dat haar bestaan niet is gericht op zichzelf en eigen glorie, maar is gericht op God en op de vervulling van zijn wil voor de hele schepping. Je ziet dan ook vanaf het eerste begin (de Uittocht uit Egypte) en in alle profetische beloften, dat er steeds gehamerd wordt op het opnemen van de vreemdelingen in het volk van God. In het Nieuwe Testament wordt die lijn voortgezet: het volk van God bestaat uit mensen van alle talen en culturen. Ik kan me dan ook geen christelijke opvatting voorstellen van wat een ‘volk’ is, als dat volk bevroren wordt tot een samenstelling die op een bepaald moment en een bepaalde plaats geldt. Dat is, denk ik, het fundamentele probleem met een rechtspopulistische benadering van ‘volk’. De hele inzet draait er daar om het volk gesloten te houden voor vreemdelingen en nieuwkomers.
4. Een andere gedachte die opkomt uit de Bijbelse idee van het volk als een gemeenschap die wordt gevormd door het verbond met God, is deze: diep in het bijbelse volksbesef zit de herinnering aan falen, aan het stellen van het eigen belang boven dat van God. Het is problematisch dat in de meeste vormen van populisme het volk zondeloos is, zonder fouten. Ik denk hier aan Baudet die zijn christelijke vrienden nogal eens voorhoudt dat ze trotser moeten zijn op de grote Nederlandse geschiedenis. Een bijbels geïnformeerde opvatting van ‘volk’ ziet het volk allereerst als verbondspartner, die te vaak de eigen glorie (bijvoorbeeld de eigen triomfantelijke geschiedenis, inclusief de Gouden Eeuwen daarbinnen) uitvent ten koste van Gods wil voor heel de schepping en alle mensen. Een christelijk geïnspireerde opvatting van ‘volk’ en ‘natie’ zou daarom volgens mij niet al te parmantig spreken over de geschiedenis, en zou open moeten staan voor de stemmen van critici en slachtoffers van die geschiedenis.

5. Als ik dit allemaal samenvat, zou ik zeggen dat een christelijke opvatting van ‘volk’ niet kan uitgaan van een statische opvatting van ‘volk’: een soort etnisch-culturele constructie die dan vervolgens wordt ingezet om immigranten buiten de deur te houden. Misschien zou je ‘volk’ beter als werkwoord kunnen zien, zoals Laura Grattan doet (*Populism’s Power*, 2016). Zij spreekt van ‘peopling’ als werkwoord: een doorgaand en actief proces van het worden van een volk, waarbij we telkens nieuwe experimenten en verbeeldingen nodig hebben. Dit kan leiden tot een besef van gedeelde identiteit, maar nooit op zo’n manier dat het wordt afgesloten en als perfect kan worden beschouwd.
6. Verder zou ik met Augustinus willen benadrukken dat elke poging om een volk of natie te definiëren voorlopig is, en dat mensen hun heil uiteindelijk nooit kunnen vinden in politiek. Dit geeft ook ruimte aan elk volk en elke natie om niet zichzelf als eindpunt te zien, en niet zichzelf als vervulling van de diepste verlangens van mensen. Een christelijk populisme, als er zoiets bestaat, zou inzetten op democratie van onderop, geworteld in plaatselijke omstandigheden en uitdagingen, maar principieel open voor iedereen die wil meedoen, en uiteindelijk ook met de bedoeling dat elk volk en elke natie meedoet in het grotere doel van het welzijn van de mensheid onder God in de wereld van God. Anders gezegd: zodra de natie het eindpunt wordt van onze gedachten en het doel van al onze politieke inspanning, bedrijven we al snel afgoderij met de natie. Er is een principiële zelfrelativering in elk politiek project.
7. Tot slot: misschien zouden we onderscheid kunnen maken tussen een vorm van populisme die zich, met alle hoekigheid en versimpeling en polarisatie die populisme eigen is, uiteindelijk toch inzet voor een volk dat democratischer en inclusiever is enerzijds, en anderzijds een vorm van populisme dat uiteindelijk het volk en de natie ziet als het eindpunt van alles, een eindpunt waarvan de zuiverheid koste wat kost bewaard moet blijven. Als ik hier Bretherton mag citeren: ‘Een populistisch-*democratische* politiek streeft naar de opbouw van een gemeenschapsleven niet door het ontkennen van het onderscheid tussen vriend en vijand maar door via een intensief proces van conflict en verzoening een rijker besef te creëren van wat het goede is voor heel de politieke gemeenschap. Een *anti-politiek* populisme daarentegen weigert de mogelijkheden van een gemeenschappelijk leven, het vernauwt de opvatting van wat gemeenschappelijk is door exclusieve en polariserende visies van wie wel en niet deel is het volk’ (435). Je zou kunnen zeggen, ietwat versimpeld, dat een ‘goede’ vorm van populisme nog altijd met gestrekt been de elites aanvalt, en sterk polariserend en conflictbereid retoreert, maar dat het hier uiteindelijk te doen is om meer democratie,

meer pluralisme, meer rechtvaardigheid en meer gedeelde verantwoordelijkheid. De verkeerde vorm van populisme versimpelt juist de publieke ruimte, pleit voor directe democratie om overleg en debat te ontwijken, en wil zoveel mogelijk voorkomen dat diversiteit van stemmen invloed krijgt op de politieke besluitvorming. De ene vorm van populisme zou, na een periode van verhoogde strijd, kunnen leiden tot een eerlijker democratie. De andere leidt in feite tot alleenheerserschap en het ontmantelen van de staat ten gunste van een deelbelang (hetzij individueel, hetzij het belang van een bepaalde bedrijfstak).

Deze zeven punten ter overweging lijken mij, kwantitatief en kwalitatief, voldoende als theologische bijdrage aan het debat.